

อรรถกถาธรรมบทในสังคมไทย

Dhammapadatthakathā in Thai social

รศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร

Assoc.Prof.Samiddhipol Netnimitra

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

อรรถกถาธรรมบทเป็นหนังสืออธิบายบทธรรม ที่มาในขุททกนิกาย ส่วนวันที่คณะสงฆ์ไทยใช้เป็นคู่มือเรียนบาลีเป็นสำนวนที่พระจุลพุทธโฆสะเรียบเรียงมาจากสัทธรรมรัตนาวัลี ของพระธรรมเสนเถระ เมื่อ พ. ศ. ๑๘๐๐ ในลังกา เนื้อหาครอบคลุมพุทธธรรม โดดเด่นทางไวยากรณ์บาลี องค์ความรู้ด้านอื่น เช่น ประวัติศาสตร์ โบราณคดี ปรัชญา เป็นต้น ผู้แต่งให้ความสำคัญไวยากรณ์บาลี ถ้าผู้เรียนไม่เข้าใจไวยากรณ์จะไม่เข้าใจภาษาและความหมาย การอธิบายมีอุปมาอุปไมย มีตัวอย่างเพื่อให้เข้าใจชัดเจน อธิบายนามธรรมให้เห็นเป็นรูปธรรม จบลงด้วยพุทธสุภาษิต

ไวยากรณ์ถือได้ว่าเป็นมาตรฐาน อรรถกถาธรรมบทจึงเป็นแบบอย่างของผู้เรียนบาลี วิชาสัมพันธ์ไทย วิชาแปลมคธเป็นไทย และ วิชาแปลไทยเป็นมคธ

คำสำคัญ : อรรถกถาธรรมบท, สังคมไทย, ขุททกนิกาย, พุทธธรรม

Abstract

The Dhammapadatthakathā gives to every Gathā of the Dhammapadha in the Kuddhakanikāya. In Thailand, the idiom of this scripture was written by Julla-Buddhaghosa, who obtained his materials from the same source as the Sinhalese Saddhammratanāvalī, written by Mahathera Dhammsena in the thirteenth century in Lanka. The contents of this scripture cover the Buddhaddhamma. These are eminent in the Pali grammar and showing the knowledge of history, archeology and philosophy etc. The author of this commentary gave the significance of a comprehension of the Pali grammar. One who is not sure in his Pali grammar, he cannot understand the language and its meaning. The Dhammapadatthakathā contains metaphor and simile, including illustrations.

The compiler explains from an abstract to concrete by poems and bring the Buddha's sayings at the end of each content.

The Pali grammar is up to the stand of the Pali grammarians. So, the Dhammapadatthakathā is used as the classical textbook of the Pali grammarians in Thailand on the subject of syntax, translation into Thai and translation into Pali.

Keyword : Dhammapadatthakathā, Thai Society, Kuddhaknikaya, Buddhadhamma

ในช่วง ๒๐๐ ปี ที่ผ่านมา นักเรียนบาลีในเมืองไทยไม่มีใครไม่รู้จักอรรถกถาธรรมบท ไม่มีนักเรียนบาลีสำนึกไหนปฏิเสธว่าตนไม่ได้รับความรู้มาจากอรรถกถาธรรมบท บทความนี้จะทบทวนองค์ความรู้ที่ได้พบในอรรถกถาธรรมบทตามชื่อบทความเรื่องนี้

บทนำ

อรรถกถาธรรมบทซึ่งมีชื่อในภาษาบาลีว่า “อัมมปทัฏฐกถา” เป็นหนังสืออธิบายพระไตรปิฎก (เรียกว่า อรรถกถา) โดยอธิบายหลักธรรมในคัมภีร์ธรรมบท ขุททกนิกาย พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๕ ซึ่งมี ๑๕ คัมภีร์ ธรรมบทเป็นหนึ่งในจำนวนนั้น ได้แก่

๑. ขุททกปาฐะ	(๒. ธรรมบท)	๓. อุทาน
๔. อิติวุตตกะ	๕. สุตตนิบาต	๖. วิมานวัตถุ
๗. เปตวัตถุ	๘. เถรคาถา	๙. เถรีคาถา
๑๐. ชาดก	๑๑. นิทเทส	๑๒. ปุณีสัมภิตามรรค
๑๓. อปทาน	๑๔. พุทธวงศ์	๑๕. จริยาปิฎก

ธรรมบท แปลว่า บทแห่งธรรม แต่งเป็นภาษาทวิ เรียกว่า คาถา จำนวน ๔๓๒ คาถา มีเนื้อหา กินใจ สั้น ลุ่มลึก คมคาย เล่าว่า เข้ามีตวันหนึ่ง ท่านพระอนูรุทธเถระสวดธรรมบท ที่เชตวันวิหาร หญิงคนหนึ่งได้ยินเสียงสวดจึงบอกแก่บุตรว่า “อย่าส่งเสียงดัง ภิกษูกำลังสวดบทธรรม ถ้าเรารู้แจ้ง บทธรรมแล้วทำตามได้ ขอนั้นยอมเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่เรา”^๑ ยืนยันว่าธรรมบทมีอยู่ตั้งแต่สมัย พุทธกาล ผู้ใดรู้แจ้งบทธรรม ทำตามได้จะเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ผู้นั้น ต่อมาผู้รู้แต่งอธิบายธรรมบท แต่งนิทานประกอบขยายความ จึงเป็นที่มาของอรรถกถาธรรมบท (อัมมปทัฏฐกถา) ชาวพุทธเถรวาท

^๑ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๔๐/๓๔๔.

เช่น ในประเทศศรีลังกา พม่า และไทย ใช้อรรถกถาธรรมบทเป็นหลักศึกษาพระพุทธศาสนา ประเทศทางตะวันตกพิมพ์ธรรมบทหลายภาษา มีทั้ง ภาษาเยอรมัน ภาษาฝรั่งเศส ภาษาอังกฤษ ภาษาอิตาเลียน เป็นต้น

ความแพร่หลาย

คำสอนธรรมบท มีเนื้อหาที่น่าสนใจ จึงเป็นที่นิยมศึกษากันในหมู่ชาวพุทธ ในเมืองไทยคณะสงฆ์ใช้อรรถกถาธรรมบทเป็นคู่มือเรียนบาลีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ ผู้เรียนบาลีในช่วง ๒๐๐ ปีที่ผ่านมา จึงรู้จักหรือ อย่างน้อยเคยเรียนอรรถกถาธรรมบท

ทำไมนักเรียนบาลีต้องเรียนอรรถกถาธรรมบท

สันนิษฐานว่าได้รับอิทธิพลจากชาวพุทธศรีลังกาที่เป็นต้นแบบพุทธศาสนาเถรวาท ดังเหตุการณ์เมื่อปี พ.ศ. ๒๒๙๓ (ค.ศ. 1750) นักโบราณคดีชาวอเมริกัน ชื่อ เซอร์ เจมส์ พรินเซป (Sir James Prinsep) อาจารย์กรีกฤทธและบาลีสสมัยพระเจ้าอโศกได้สำเร็จ ในปีเดียวกัน ยอร์จ เทอร์เนอร์ (George Turnour) ได้แปลจารึกเป็นภาษาอังกฤษ ก่อนนั้นไม่มีใครอ่านภาษาจารึกนั้นได้ ในปี พ.ศ. ๒๔๕๑ (ค.ศ. 1908) มีมติให้ฟื้นฟูการศึกษาภาษาบาลีที่มหาวิทยาลัยกัลกัตตา ประเทศอินเดีย หลักสูตรการศึกษาบาลีใช้อรรถกถาธรรมบท (อัมมปัทฏฐกถา) แต่เวลานั้นไม่มีอรรถกถาธรรมบทในอินเดีย จึงไปขอจากชาวศรีลังกา พร้อมด้วยผู้สอนชื่อ ปุณณานันทะ (Punnananda)^๒ เรื่องนี้เกิดขึ้น ๑๐๐ ปีมาแล้ว ซึ่งถึงความสำคัญของอรรถกถาธรรมบท เมื่อชาวพุทธไทยรับพุทธศาสนาจากศรีลังกา จึงศึกษาและให้ความสำคัญแก่อรรถกถาธรรมบท

ผู้แต่ง

ในแวดวงนักเรียนบาลีทราบ(จากปณามคาถา)ว่า อรรถกถาธรรมบทมี ๒ ส่วน ส่วนแรกเป็นภาษาสิงหลเก่า ผู้แต่งเป็นพระสงฆ์ชาวลังกาที่ไม่ทราบชื่อ อีกส่วนหนึ่ง பிரவந்தจากส่วนแรกนั้นเป็นส่วนหนึ่งของพระพุทธโฆสะ จากการศึกษาในเรื่องนี้ พบว่า อรรถกถาธรรมบทมี ๔ ส่วน ส่วนแรกที่คณะสงฆ์ใช้ศึกษาภาษาบาลี เป็นส่วนของจุลละ - พุทธโฆสะ ชาวลังกา แต่งโดยใช้ข้อมูลใน *สัทธรรมรัตนาวลี* ของธรรมเสนมหาเถร ซึ่งมีชีวิตอยู่ในศตวรรษที่ ๑๓

^๒ S.K. Biswas, *Buddhism the religion of Mohenjodaro & Harappa Cities*, (Delhi : Richa Offset Press Shahara, 1999), p. 45.

จี. พี. มาลาละเซเกรา (G.P. Malalasekera) ชาวศรีลังกา มองว่า อรรถกถาธรรมบท (สำนวนปัจจุบัน) เป็นสำนวนของจุลละ - พุทธโฆสะ (Culla-Buddhaghosa) ใช้ข้อมูลในสังฆธรรมรัตนาวลีของธรรมเสนมหาเถระ แต่งขึ้น^๓

อรรถกถาธรรมบทจึงมี ๔ สำนวน (๔ ฉบับ) ได้แก่

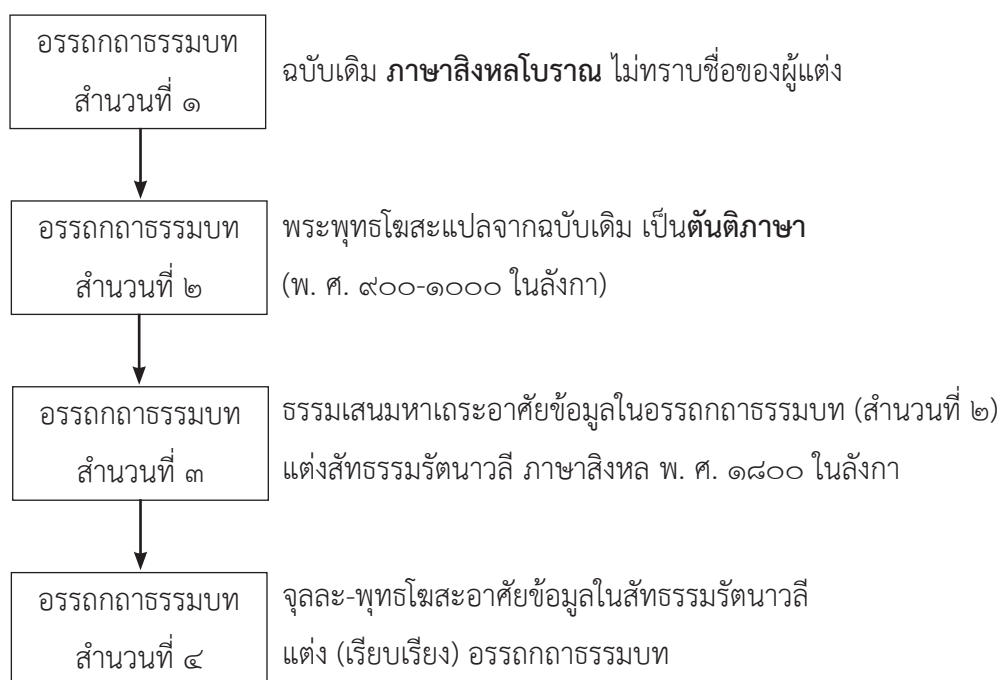
ฉบับเดิม เป็นภาษาสิงหลเก่า ไม่ทราบชื่อของผู้แต่ง และวันเวลาที่แต่ง

ฉบับที่สอง พระพุทธโฆสะ แปลจากฉบับสิงหลเก่า เป็นสันติภาษา (ภาษาบาลี) ระหว่าง พ.ศ.

๙๐๐ - ๑๐๐๐

ฉบับที่สาม ธรรมเสนมหาเถระ ชาวลังกาแต่งเป็นภาษาสิงหล ใช้ชื่อว่า สังฆธรรมรัตนาวลี ในศตวรรษที่ ๑๓

ฉบับปัจจุบัน จุลละ - พุทธโฆสะ ชาวลังกา อาศัยข้อมูลในสังฆธรรมรัตนาวลี แต่งขึ้นมา

^๓ อ้างใน Kanai Lal Hazra, *Studies on Pali Commentaries*, (New Delhi : D.K. Publishers Distributors, 1991), p. 203.

ข้อสังเกต (ของผู้เขียนบทความเรื่องนี้)

ข้อความในอรรถกถาธรรมบทสำนวนปัจจุบัน (the work is modern) ที่ชี้ว่าแต่งขึ้นใหม่ เช่น

๑. “คำที่เหลือเหมือนกับที่กล่าวมานั้นแล” (เสส หนูธรา วุตตณยเมว)

๒. “คำที่เหลือในเรื่องนั้น ง่ายทั้งนั้น” (เสสเมตถ อุตตาทนตเมว)

๓. “คำที่เหลือเช่นเดียวกับคำที่มีก่อนนั่นเอง” (เสส ปุริมสทิสเมว)

๔. “คำที่เหลือมีเนื้อความดังที่กล่าวแล้วนั่นเอง” (เสส วุตตตณยเมว)

๕. บทส่งท้าย (นิคมวจนะ) สรุปว่า แต่ละวรรค มีวรรคละกี่เรื่อง รวม ๓๐๕ เรื่อง (ปญจาธิกานิ ตีณิ วตฺถุสตานิ ปกาเสตฺวา) ผู้แต่งแต่งไว้ไม่ย่อนัก ไม่พิสดารนัก (นาตฺสงฺเขปนาตฺวิตฺถารวเสน อปรจิตา)

อรรถกถาธรรมบท จึงมีรูปแบบต่างจากอรรถกถาบาลีอื่นๆ เพราะผู้แต่งไม่ได้อ้างคำเดิมจาก ธรรมบท เหมือนกับอรรถกถาบาลีทั่วไป ที่ขยายความคำเดิมในพระไตรปิฎก แต่ว่าอรรถกถาธรรมบท ให้คติสอนใจจากเรื่องเล่าที่เป็นนิทานธรรมบท

อรรถกถาธรรมบทกับคัมภีร์อื่น

ผู้แต่งอรรถกถาธรรมบทมีความเชื่อว่าชาวยุทธทั้งพระไตรปิฎกและอรรถกถา ท่านระบุว่าเหตุการณ์ เรื่องราวนั้นเกิดขึ้นที่ไหน มาจากแหล่งใด ตัวอย่าง เรื่องที่มาจากวินยปิฎก เช่น เรื่องภิกษุชาวเมือง โกสัมพีวิวาทกัน เรื่องสัณฺฑชยปริพาชก เรื่องพระสุธรรมเถระ เรื่องที่มาจากสุตตันตปิฎก เช่น เรื่องสุภัทท-ปริพาชก (จากทีฆนิกาย) เรื่องโพธิราชกุมาร (จากมัชฌิมนิกาย) เรื่องเปรต (จากสังยุตตนิกาย) เรื่องพระเมฆิยะ (จากอังคุตตรนิกาย) เรื่องนางสามาวดี (จากคัมภีร์อุทาน) ประวัติของพระอรหันต์ (จากเถรคาถา เถรีคาถา) อ้างนิทานชาดกกว่า ๖๐ ชาดก เรื่องที่สัมพันธ์กับอภิธรรมปิฎก เช่น แก้อรรถ เรื่องพระจักขุปาลเถระ เรื่องที่มาจากมิลินทปัญหา คือ เรื่องนาย จุนทสุกริก ที่มาจากวรรณกรรมของ พระธัมมปาละ คือ อรรถกถาเถรคาถา และอรรถกถาวิมานวัตถุ

นิทานธรรมบทผู้แต่งนำมาจากพระไตรปิฎก บางเรื่องมาจากอรรถกถา บางเรื่องมีอยู่ในอรรถกถา ธรรมบทนั่นเอง เช่น

เรื่องสุขสามเณร เรื่องบัณฑิตสามเณร สัมพันธ์กับ เรื่องวนวาสีตีสสามเณร

เรื่องนางสิริมา สัมพันธ์กับ เรื่องอุตตราอุบาสิกา

เรื่องอสทิสทาน สัมพันธ์กับ เรื่องยมกปาฏิหาริย์

เรื่องพระสุธรรมเถระ สัมพันธ์กับ เรื่องจิตตคหบดี

ฯลฯ

องค์ความรู้ในอรรถกถาธรรมบท

นักเรียนบาลีส่วนใหญ่มุ่งความรู้ด้านภาษา เพราะว่อรรถกถาธรรมบทมีลักษณะการใช้ภาษาบาลี “ชั้นครู” ที่ถือเป็นตัวอย่างได้ เช่น การสร้างคำศัพท์ การสร้างประโยค ชื่อประโยคบาลี ลักษณะไวยากรณ์ ที่มีต่อการแต่งภาษาบาลี การใช้ภาษาอธิบายธรรม การสื่อความเชิงอุปมา การใช้ประโยคแบบ ฯลฯ ที่ผู้เรียนสามารถนำไปใช้ศึกษาบาลีขั้นต่อไปได้ แต่ก็มีองค์ความรู้อยู่ด้วย

องค์ความรู้ในอรรถกถาธรรมบท ได้แก่

(๑) ด้านจิตวิทยา (ธรรมชาติมนุษย์)

- มนุษย์ชอบสิ่งประโลมใจ ชอบสิ่งจูงใจ
- มนุษย์ชอบสิ่งอัศจรรย์ ชอบเรื่องประหลาด
- มนุษย์โน้มเอียงไปทางรักสวยรักงาม ชื่อเสียงเกียรติยศ หลักธรรม และการทำตัวปอนๆ
- มนุษย์ปากกับใจไม่ตรงกัน พูดอย่างหนึ่ง คิดอย่างหนึ่ง
- ถิ่นมนุษย์มีอันตราย
- ไม่มีใครไม่ถูกนิทา
- มนุษย์ชอบการแข่งขัน “ใครเก่งกว่ากัน”
- มนุษย์ต้องเพียรพยายามด้วยตนเอง
- คนหัวกระหายไม่สนใจคำสอน คนโง่ไม่รู้เหตุไม่รู้ผล
- อันตรายชีวิตรู้ได้ยาก

(๒) ด้านทัศนคติ

- การสร้างบารมีในอดีตชาติ
- สังสารวัฏฏ์กลับซ้ำซ้อน
- การเกิดในภพภูมิต่าง ๆ
- ชีวิตในอดีตชาติสนับสนุนชาตินี้ ชาตินี้มีผลต่อชาติหน้า
- สวรรค์เป็นที่ที่ทุกคนใฝ่ปรารถนาและชอบใจ
- กายมนุษย์เปรียบดังภษณดิน กายเทวดาเปรียบดังภษณะทองคำ
- สวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นภพภูมิที่น่าปรารถนาและน่าชอบใจ
- ทุกคนเคยเกิดเป็นชายและเคยเกิดเป็นหญิง

- การบนบานสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การบวงสรวงเทวดา
- ทรัพย์สินสมบัติของผู้มีบุญยอมหายไป เมื่อเขาไปบวช
- เทวดาช่วยเหลือผู้มีบุญ เช่น เนรมิตบ้าน และทรัพย์สินสมบัติ
- ผู้มีบุญสามารถห้ามดวงอาทิตย์ให้หยุดโคจร
- เทวดาปรากฏตอนกลางคืน เทวดาสิ่งที่ฉัตร ที่ชุ่มประตู่ ที่ต้นไม้
- สิ่งที่เชื่อกันว่าเป็นมงคลต่อชีวิต
- เบนจกัลยาณี

(๓) วิถีชีวิตของภิกษุ

- ยกย่องวิถีชีวิตนักบวช (การครองเรือน เหมือนหมอน้ำทะเล)
- การศึกษาของภิกษุ ความสามัคคีของพระสงฆ์
- การปฏิบัติธรรมมีค่ากว่าปริยัติธรรม
- กิจวัตรของชาวพุทธ
- ปฏิบัติชอบเป็นอายุพระพุทธศาสนา ยกย่องสัมมาปฏิบัติ
- โสดาบันมีคุณค่ามากกว่าสมบัติจักรพรรดิ มากกว่าสมบัติในเทวโลกและในพรหมโลก

(๔) วิถีชีวิตพระอรหันต์

- พระอรหันต์ไม่โกรธ ไม่กล่าวเท็จ ไม่ทำร้ายตนเอง ไม่คลุกคลีหมู่คณะ ไม่กล่าวพาดพิง
- ลาภผล ไม่กลัวตาย พระอรหันต์รุ่งเรืองด้วยฉันทสมาบัติ

(๕) ประเพณีครั้งพุทธกาล

- ต่อมณฑกกับอาจารย์ (มุขปาฐะ)
- ธรรมเนียมการปูอาสนะสำหรับพระพุทธเจ้า
- ธรรมเนียมก่อนเสด็จจาริก
- ภิกษุปูอาสนะสำหรับพระพุทธเจ้าในที่พักของตน
- มนุษย์ต้องการพระสงฆ์ ไม่ว่าจะเป็นงานมงคลหรืองานอวมงคล
- ศิษย์ไม่วางสัมภาระไว้บนที่นั่งที่นอนครูอาจารย์
- การเลี้ยงดูบิดามารดาเป็นหน้าที่ของบุตรธิดา
- คำสอนหญิงที่ไปอยู่ในบ้านของสามี
- ตำแหน่งเศรษฐีต้องได้รับการแต่งตั้ง

- เทศกาลเลือกคู่ (วิฆ्नุกัษัตร์)
- เทศกาลของคนพาล (พาลนัษัตร์)
- เทศกาลดื่มสุรา (สุราฉโน)

(๖) บทบาทของพระพุทธเจ้า

- เป็นมนุษย์แต่บทบาทยิ่งกว่าเทวดา
- มีหลายร้อยหลายพันพระองค์
- มีวิสัยทัศน์ สำนวสัตว์โลกวันละ ๒ ครั้ง (ที่มหาสุลลนา พุทธเน)
- เป็นนิคคยหาที่ เข้มงวด ฉลาดในวิธีการสอน (เทศนาทุกสลดตา)
- แสดงธรรมตามภูมิหลังของผู้ฟัง
- เป็นครูของชาวโลก (โลกครูนา พุทธเน)
- ไม่ประสงค์คนคุยโวโอ้อวด
- บอกทางดำเนินชีวิต
- เหมือนช้างศึกในสงคราม ที่รับลูกศรจากจตุรทิศ

(๗) ความรู้ทางพระพุทธศาสนา

๑) คำสอนในธรรมบท

พุทธภาษิต หลักธรรมในธรรมบท ขุททกนิกาย เช่น

- การฝึกตน ฝึกยาก (อตตา หิ กิร พุทโธ)
- ตนเป็นที่พึ่งแห่งตน (อตตา หิ อตตโน นาโถ)
- ในหมู่มนุษย์ ผู้ฝึกตนได้ เป็นคนประเสริฐ (ทนโต เสฏโฐ มนุสเสสุ)
- ความไม่มีโรคเป็นลาภอันประเสริฐ (อาโรคยปรมา ลาภา)
- ปฏิบัติมุงลางสัการะเป็นอย่างหนึ่ง ปฏิบัติมุงนิพพานเป็นอย่างหนึ่ง (อญญา หิ ลาภุณิสสา

อญญา หิ นิพพานคามินี)

- วาจาสุภาสิตมีผลแก่ผู้ปฏิบัติตามด้วยดี (สุภาสิตา วาจา สผลา โหติ สุขุพพโต)
- ความมักน้อยเป็นประเพณีของพระพุทธเจ้า (อปปีจจตา นามะสา มม ตนติ มม ปเวณิ)

ฯลฯ

๒) คำสอนในอรรถกถาธรรมบท

คำอธิบายของผู้แต่ง โวหารของผู้แต่ง เช่น

- ตามใจตนย่อมพินาศ (จิตตวลีโก หุตวา อนนยพยุสนํ ปาปุนาติ)
 - นิินทาและสรรเสริญของชนพาล ถือเป็นประมาณไม่ได้ (อนธพาลานํ หิ นิินทา วา ปสํสา วา อปปมาณา)
 - ศิลปะหรือความเป็นใหญ่เกิดแก่ชนพาลเพื่อความพินาศ (สิปป์ วา หิ อัสสรียาธิภาโว วา พาลสส อนตถาเยว ชายนนติ)
 - พุทธวจนะเป็นสิ่งควรศึกษา (ไม่ควรด่วนเชื่อ)
 - พุทธวจนะคือพระไตรปิฎก ชื่อว่าเป็นวาจาสุภาสิต (สุภาสิตาวาจา นาม เตปิฎกํ พุทธวจนํ)
 - ผู้เลือกธรรมบท ก็เหมือนช่างดอกไม้ผู้ฉลาดจัดดอกไม้ (ธมมปทํ กุสโล มาลาการो ปุพฺผ วิจินฺนโต วีย)
 - มนุษย์ต้องทำความเพียรเอง (วีริยํ นาเมตํ สุตเตหิ กตตพพเมว)
 - ปัญญาไม้ไผ่ไตร่ตรองตรวจสอบพิจารณา (วิจารณตถาย กตา)
- ฯลฯ

๓) คำสอนทั่วไป

- สัจธรรม ได้แก่ สามัญลักษณะ อทิปปัจจยตา
 - จริยธรรม เช่น ความไม่เบียดเบียน ความไม่ประมาท การระลึกถึงความตาย การปฏิบัติธรรมมีค่ากว่าเรียนคัมภีร์ สัมมาปฏิบัติเป็นอายุพระศาสนา ให้น้อยแต่ได้มาก ให้มากจะได้มากกว่า
- ฯลฯ

๔) หมวดคำสอน

คำสอนที่จัดเป็นหมวด เช่น การสังสม ๒, วิเวก ๓, ปริญญา ๓, วิโมกข์ ๓, ปมาณิกา ๔, สัมปทา ๔, ผู้ไม่กลัวตาย ๔, สัจจะ ๔, วิมุตติ ๕ ฯลฯ

(๘) คำสอนนอกพระพุทธศาสนา

การบวงสรวง การบูชาอัญญ การหาทางไปพรหมโลก การนับถือภูเข การนับถือป่า การนับถืออาราม การประพตวิตรเลียนแบบค่างคาว

(๙) คติชนวิทยา

ความรู้ชาวบ้าน นิทานพื้นบ้าน คติชาวบ้าน ภาษาจารีต เช่น เทวดา ยักษ์ มาร อินทร์ พรหม อสุร รากษส ปาฏิหาริย์ เทวทัณฑ์ตกใส่กระหม่อม ศีรษะแตก ๗ เสียง ฟ้าผ่ากระหม่อม ธรณีสูบ

(๑๐) ภาษิต สำนวนโวหาร

- ทัพพีไม่รู้อรสแกง, สนิมเหล็กเกิดจากเหล็ก, ลากินน้ำทาง, กระเรียนไรรีชนอนแซ่ว, เห็นหลังศัตรู, พรหมโลกต่ำเกิน จักรวาลคับแคบเกิน ฯลฯ

(๑๑) ด้านภูมิศาสตร์

ดินแดนชมพูทวีป (อินเดีย) ลังกา สุวรรณภูมิ

กล่าวถึงอินเดีย

- ชื่อแคว้น/เมือง เช่น เมืองพาราณสี, เมืองตักกสิลา, แคว้นกुरु ฯ
- ชื่อป่า/ภูเขา เช่น จาลิยบรรพต, คิชฌกูฏ, อสิปตนมฤคทายวัน ฯ
- ชื่ออาราม/วัด เช่น เขตวัน, เวฬุวัน, ชีวกัมพวัน, นิโครธาราม ฯ
- ชื่อเจดีย์ คือ อคคาฬเจดีย์
- ชื่อสถานที่ เช่น โพธิมณฑล บันฑุกัมพล ฯ
- ชื่อหมู่บ้าน เช่น บ้านพราหมณ์, เวฬุคาม ฯ
- ชื่อท่าเรือ คือ ท่าสุปปารกะ ท่าคาวีระ

กล่าวถึงลังกา

- ชื่อเมืองอนูราชปุระ, รัฐทิมวาปี, สำนักมหาวิหาร และโลหะปราสาท

กล่าวถึงสุวรรณภูมิ

(๑๒) ด้านประวัติศาสตร์

ผู้ปกครองสมัยเดียวกับพระพุทธเจ้า ได้แก่ พระเจ้าพิมพิสาร พระเจ้าปเสนทิโกศล เจ้าลิจฉวี พระเจ้าอุเทน พระเจ้าจันทปัชโชต อชาตศัตรู อภัยราชกุมาร โพธิราชกุมาร โกถียวงศ์ ศากยวงศ์

ด้านไวยากรณ์

การศึกษาภาษาบาลีของคณะสงฆ์ใช้อรรถกถาธรรมบทเป็นคู่มือ ๓ วิชา คือ (๑) วิชาแปลมคธ เป็นไทย ชั้นประโยค ๑-๒ และ ชั้นประโยค ๓ (๒) วิชาสัมพันธไทย ชั้นประโยค ๓ (๓) วิชาแปลไทยเป็นมคธ ชั้นประโยค ๔, ๕, ๖ ส่วนนักเรียนบาลีชั้นประโยค ๗ ใช้หนังสือมังคลัตถทีปนี ชั้นประโยค ๘ ใช้หนังสือสมันตปาสาทิกา ชั้นประโยค ๙ ใช้หนังสือวิสุทธิมรรค เป็น วิชา แปลไทยเป็นมคธ แต่กระนั้น หลักการแต่งและหลักการแปล ไม่ต่างกับหลักการและวิธีการในอรรถกถาธรรมบท อรรถกถาธรรมบท จึงเป็นฐานสำคัญในการเรียนบาลี

จึงเป็นเหตุให้การเรียนอรรถกถาธรรมบทมุ่งศึกษาเอาไวยากรณ์ มากกว่ามุ่งองค์ความรู้ด้านอื่น
ภาษาบาลีเกี่ยวข้องกับภาษาพระพุทธวจนะได้อย่างไร

ก. ร่องรอยภาษาพระพุทธวจนะ

ทุกวันนี้ยังไม่มีใครระบุชื่อภาษาที่พระพุทธเจ้าเคยตรัส ถ้าถามชื่อภาษาที่ทรงใช้ วินัยปิฎก
มีร่องรอยของสกภาษา (ภาษาของพระองค์) *อรณวิภังคสูตร* มีร่องรอยว่าทรงกำชับพระสาวกให้สอน
ด้วยภาษาถิ่น (ชนบทนิรุตติ) เมื่อคราวส่งพระสาวกเผยแผ่ครั้งแรกไม่ได้รับสั่งให้สอนกันอย่างไร รู้แต่ว่า
สิ่งที่ให้นำไปเผยแผ่มีประโยชน์กับมนุษย์ทุกคน สภาพสังคมในเวลานั้นทำให้เชื่อว่าสอนด้วยภาษาคน
ท้องถิ่น สวาบัน เค พิสวัส (Swapan K Biswas) มองว่า ปาลิ (บาลี) สัมพันธ์กับ *ภุเทวตา* (Bhudevata)
ภาษาพูดของชนเผ่าศากยะ ไม่ใช่ภาษาเขียน นลินักษะ ดัตต์ (Nalinaksa Dutt) มองว่า พระพุทธองค์
ยอมรับ *ปาลิ* เป็นภาษาสื่อคำสอน เพราะเวลานั้นปาลิเป็นภาษาของชาวบ้าน

ชาวพุทธเถรวาทใช้ปาลิ (ภาษาบาลี) เป็นภาษาคัมภีร์ ใช้บาลีเป็น *ภาษารองรับ* พระพุทธวจนะ
ผู้รู้ภาษาบาลีเท่ากับได้ถือกุญแจตู้เก็บรักษาคำสอน เหตุที่ภาษาบาลีเป็นภาษาคัมภีร์ของเถรวาท
ชาวพุทธเถรวาทจึงต้องรู้ภาษาบาลี

ส่วนการเผยแผ่ตั้งแต่พุทธกาลจนถึงปัจจุบัน ท่านใช้ภาษาเป็นเครื่องมือ ทั้งภาษาพูดและภาษา
หนังสือ ในยุคที่รักษาพระพุทธศาสนาในรูปนิกาย แบ่งเป็นกลุ่ม เป็นนิกาย นิกายสำคัญคือ เถรวาท และ
มหายาน ภาษาที่ใช้ มี ปาลิ สันสกฤตผสม และ สันสกฤตล้วน ลัล มณี โชชี (Lal Mani Joshi) มองว่า
ภาษาโบราณที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ได้แก่ สันสกฤต ปรากฤต มาคธี คันธารี ปาลิ และเศารเสนี
ทั้ง ๖ นี้ ปาลิเก่าที่สุด พัฒนาจากภาษาในพระเวท สัมพันธ์กับภาษาสันสกฤต เกิดจากหลายภาษาโดย
เฉพาะภาษามาคธี ปาลิเหมือนธิดาคนโตของสันสกฤต ทั้งบาลีและสันสกฤตเป็นภาษาตระกูลเดียวกัน
มีรูปแบบไวยากรณ์ และวิธีใช้ คล้ายกัน

หลักฐานที่ระบุชื่อภาษาพระพุทธวจนะ ปรากฏใน *สมันตปาสาทิกา* อรรถกถาวินัยปิฎก ว่า
พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสลำนวนโวหารของชาวมคร (สมมาสมพุทฺเฐน วุตตบปกาโร มาคคิกโวหาโร)
หรือ *สัมโมทวิโทนี* อรรถกถาอภิธรรมปิฎก ว่า *แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้ายกพุทธวจนะคือไตรปิฎก*
ขึ้นเป็นภาษามีแบบแผน (ตันติภาษา) ยกขึ้นด้วยภาษามครนั่นเอง (สมมาสมพุทฺโธปี เตปิฎกํ
พุทฺทวจนํ ตนตี อาโรเปนโต มาคคภาสายเอว อาโรเปติ) ดังนั้น ถ้าอ้างอิงอรรถกถา พระพุทธองค์ตรัสภาษา

ของชาวมคร (มาคธิ) แต่ถ้าประเมินตามพุททกิจที่เสด็จในที่ต่าง ๆ พระองค์มิได้ตรัสภาษามาคธิเท่านั้น ตรัสมากกว่าหนึ่งภาษา

อย่างไรก็ดี แม้ทรงสื่อด้วยภาษาเหมือนมนุษย์ทั้งหลาย แต่ทรงใช้ภาษาต่างจากสามัญชน ทรงถือตามที่ปราชญ์ถือ ปราชญ์ว่ามี พระองค์ก็ว่ามี ปราชญ์ว่าไม่มี พระองค์ก็ว่าไม่มี พระองค์ตรัสภาษาชาวโลก แต่ไม่ทรงยึดมั่น

“...เหล่านี้ เป็นชื่อที่ชาวโลกใช้เรียก (โลกสัญญา) เป็นภาษาของชาวโลก (โลกนิรุตติ) เป็นโวหารของชาวโลก (โลกโวหาโร) เป็นบัญญัติของชาวโลก (โลกบัญญัติ) ตถาคตก็ใช้อยู่แต่ไม่ยึดถือ”^๔ แม้พระอรหันต์ผู้มีจิตหลุดพ้นแล้ว ย่อมไม่ทะเลาะวิวาททู่เถียงวิวาทกับใครๆ โวหารใดที่ชาวโลกนิยมพูดกัน ก็ไม่ยึดมั่นกล่าวไปตามโวหารนั้น^๕

อรรถกถาแสดงลักษณะแห่งพระพุทธรวณะไว้ ดังนี้

๑) กำจัดโทษ	๒) ให้ถึงคุณประโยชน์	๓) ให้เกิดศรัทธา
๔) ให้มีปัญญา	๕) มีสาระ	๖) มีอักษรวิธ
๗) ง่าย ไม่ซับซ้อน	๘) ลุ่มลึก	๙) เสนาะโสต
๑๐) จับใจ	๑๑) ไม่อวดอ้าง	๑๒) ไม่ขู่บังคับ
๑๓) สงบเย็นด้วยกรุณา	๑๔) ตรัสด้วยพระปัญญา	๑๕) นำฟัง
๑๖) ไม่เลือนลอย พิสูจน์ได้	๑๗) ฟังแล้วอิมใจ	๑๘) คิดตามไปได้สุข

พระองค์ทรงใช้ภาษาชาวโลก แต่ท่าทีการใช้ต่างกัน ภาษาพุทธรวณะ(ที่เป็นมุขปาฐะ)พัฒนาเป็นอักษรวิธ (สพยณชนโต) เถรวาทใช้ภาษาบาลีรองรับภาษาพระพุทธรวณะ

ข. ลักษณะไวยากรณ์บาลี ในอรรถกถาธรรมบท

อรรถกถาธรรมบท แต่งขึ้นยุคหลังพระไตรปิฎก แต่งตามไวยากรณ์บาลี “บาลี” เป็นคำไทย มีหลักฐานในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ส่วน ปาฬิ หรือ ปาฬิ (เขียนได้ ๒ อย่าง) มีใช้ ๔ ความหมาย คือ (๑) ใช้เป็นชื่อพระพุทธรวณะในพระไตรปิฎก (๒) ใช้ เป็นชื่อภาษา (๓) ใช้เป็นคำนาม (๔) ความหมายทางไวยากรณ์

แต่เดิมนั้น ภาษาบาลีไม่ปรากฏว่ามีรูปเขียน เป็นภาษาพูดมากกว่าภาษาเขียน ไม่มีตัวอักษรเขียน โดยเฉพาะ เมื่อชนชาติใดต้องการศึกษาก็ใช้อักษรในชาติของตนหรืออักษรอื่นเป็นตัวเขียน เห็นได้จาก

^๔ ที.สี. (ไทย) ๙/๔๔๐/๑๙๕.

^๕ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๐๕/๒๔๓.

พระไตรปิฎกของศรีลังกา ของเมียนมา ของไทย ของกัมพูชา และของลาว ที่ใช้อักษรแต่ละประเทศ เขียนบาลี

ไวยากรณ์ถือเป็นเครื่องประดับแห่งภาษา ภาษามีไวยากรณ์จึงเป็นภาษาที่มีเครื่องประดับ ผู้ไม่รู้ กฎเกณฑ์ภาษาย่อมไม่เข้าใจความหมายของภาษา หรือ ถ้าเข้าใจก็อาจคลาดเคลื่อน ซึ่งมีผลต่อการศึกษา ติความที่คลาดเคลื่อน ไวยากรณ์บาลีกำหนดหน้าที่ของคำ ไว้ว่า คำไหนทำหน้าที่อย่างไร ทุกคำมีความ เกี่ยวโยง แสดงความหมายว่าคำนี้ใช้เป็นประธาน คำนี้ใช้เป็นกรรม คำนี้ใช้เป็นกิริยา การศึกษาไวยากรณ์ จึงมีความสำคัญ

คำบาลี มีทั้งที่ผันรูปและที่ไม่ผันรูป มี ๓ ประเภท ได้แก่

๑. นามศัพท์ ใช้เป็นประธาน เป็นกรรม ผันรูปด้วยวิภัตินิยาม
๒. กิริยาศัพท์ แสดงการเคลื่อนไหวของประธาน ผันรูปด้วยวิภัติอาขยาต หรือวิภัตินิยาม
๓. อพยยศัพท์ คำที่ไม่ต้องผันรูป ไม่แจกวิภัติ

การสร้างคำบาลีในประโยค ต้องสร้างนามศัพท์ และกิริยาศัพท์ ส่วนอพยยศัพท์ใช้ได้โดยไม่ต้อง สร้างคำ

คำที่ใช้เป็นประธาน ผู้เคลื่อนไหวที่เป็นเจ้าของกิริยา ต้องสร้างคำให้ถูกกฎเกณฑ์ภาษา ต้องมี ลิงค์ วจนะ และวิภัติ ผันรูปตามวิภัติ

กิริยา แสดงการเคลื่อนไหวของประธาน คือ กิริยาอาขยาต และ กิริยาภิตก์ มีวิธีสร้างคำ เรียกว่า “เครื่องปรุง” ปรุงตามไวยากรณ์ของกิริยาอาขยาต หรือ กิริยาภิตก์ นั้นๆ

ประโยคภาษาบาลี แบ่งหน้าที่ว่า คำไหนทำหน้าที่อะไร เป็นผู้กระทำ เป็นสิ่งถูกกระทำ การเคลื่อนไหวของผู้ทำ ผันรูปท้ายคำตามวิภัติ (ยกเว้นคำที่ไม่ต้องผัน) ถ้าไม่ผัน (ไม่ลงวิภัติ) ย่อมแปลไม่ได้ความ กฎไวยากรณ์บังคับว่า ถ้าลงวิภัตินั้นจะต้องแปลอย่างนั้น แปลอย่างอื่นไม่ได้ ต่างกับภาษาไทยที่ไม่มีวิภัติ (ไม่ต้องแปลงคำ แต่เพิ่มคำให้สัมพันธ์กัน) ในภาษาบาลีถ้าลงวิภัติ ถึงเปลี่ยนตำแหน่งไปบ้าง ยังพออ่านรู้เรื่อง แต่ภาษาไทยถ้าสลับที่ สลับหน้าสลับหลังคำ จะไม่รู้เรื่องหรือ อาจมีความหมายแปรไปเป็นอย่างอื่น

อรรถกถาธรรมบท มีประโยคบอกเล่า หรือ ประโยคท่อนิทาน กับ ประโยคสนทนา เรียกกัน ในหมู่นักเรียนบาลีว่า ประโยคเลขนอก และ ประโยคเลขใน

การสร้างประโยคบาลีมีหลักทั่วไป ดังนี้

๑. ประธานกับกริยาคุมพากย์ ต้องมีวิภัติ วจนะ (และบุรุษ) ตรงกัน
๒. ประธานกับวิเศษณ์ มีวิภัติ วจนะ และลิงค์ ตรงกัน หรือ เสมอกัน
๓. ประโยคเดียวกัน มีกริยาคุมพากย์ได้มากกว่าบทเดียว
๔. ประโยคเครื่องหมายคำพูด หรือเลขในที่มิใช่ประโยคเดียวกัน ไม่เขียนติดกัน มีข้อความ “เลขนอก” หรือ เครื่องหมายจุลภาค (,) คั่น
๕. วางประธานไว้นอกเครื่องหมายคำพูด หลัง อิติ ศัพท์ หรือ วางกริยาคุมพากย์ไว้หน้าประธานได้

ชื่อประโยคภาษาบาลีในอรรถกถาธรรมบท แสดงไว้มี ๔ ลักษณะ คือ

- (๑) ชื่อประโยคตามหลักไวยากรณ์
- (๒) ชื่อประโยคตามวากยสัมพันธ์
- (๓) ชื่อประโยคตามลักษณะการแปล
- (๔) ชื่อประโยคตามลักษณะเนื้อความ

คำศัพท์ในประโยคบาลีมีความสัมพันธ์กัน ทุกคำมีหน้าที่ต่างกัน ใช้เป็นประธาน เป็นกรรม หรือ กริยา ผู้ที่รู้ความสัมพันธ์ของคำศัพท์ สามารถแต่งภาษาบาลีได้ดี ไวยากรณ์บาลีจึงสำคัญ และเป็นหัวใจในการแต่งบาลี

การแต่งภาษาบาลีมีกฎการเรียงคำในประโยค ว่า ผู้ทำ (บทประธาน) วางอยู่หน้า (อยู่ด้านซ้ายมือ) กริยาคุมประโยควางอยู่ท้ายสุด (อยู่ด้านขวามือ) ตัวกรรม (สิ่งถูกทำ) วางไว้หน้ากริยา คำขยายความ วางอยู่หน้าบทที่ขยาย “ประธานอยู่หน้า กริยาอยู่ท้าย คำขยายอยู่หน้าคำขยาย”

ลักษณะเด่นการใช้ภาษาบาลีในอรรถกถาธรรมบท ได้แก่

๑. การใช้ภาษาอธิบายธรรม
๒. การใช้คำศัพท์ เช่น เพศของคำ และกริยาศัพท์
๓. การสื่อความหมายเชิงอุปมา
๔. การใช้สำนวน
๕. การใช้ประโยคแบบ

ภาษาบาลีในอรรถกถาธรรมบทถือว่าเป็นมาตรฐานการใช้ภาษาบาลี ผู้แต่งใช้ภาษาบาลีหลายลักษณะ กล่าวได้ว่าลักษณะภาษาบาลีในอรรถกถาธรรมบทมีครบถ้วน จึงเป็นแบบอย่างของผู้ศึกษาภาษาบาลี

บทสรุป

อรรถกถาธรรมบท มีความสมบูรณ์ทั้งด้านเนื้อหาและความงามแห่งภาษา ในด้านไวยากรณ์ มีโครงสร้างประโยค วิธีเรียงคำ วิธีใช้คำ จัดว่าเป็นเครื่องมือและเป็นอุปกรณ์สำคัญของผู้ศึกษาภาษาบาลีวิชาแปลไทยเป็นมคธ วิชาแปลมคธเป็นไทย ทั้งหลักการ วิธีการ การเรียงคำ ตลอดจนการใช้คำ จึงถือเป็นมาตรฐานการศึกษาวินัยวิชาแปลไทยเป็นมคธ ของนักเรียนบาลีตั้งแต่เริ่มแปลไทยเป็นบาลี ชั้นประโยค ๔ ไปจนถึงชั้นประโยค ๙

อรรถกถาธรรมบท สัมพันธ์กับพระไตรปิฎก ผู้แต่งให้ความสำคัญต่อไวยากรณ์ หากผู้ศึกษาไม่เข้าใจไวยากรณ์ ย่อมไม่เข้าใจภาษาและความหมาย การอธิบายความมีสำนวนโวหาร อุปมาอุปไมย มีตัวอย่าง อธิบายนามธรรมให้เห็นเป็นรูปธรรมด้วยภาษากวี จบด้วยพุทธสุภาษิต ไวยากรณ์ถือว่าเป็นมาตรฐานของผู้เรียนบาลี

อรรถกถาธรรมบท เป็นแหล่งความรู้หลายสาขาวิชา ทั้งด้านประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ โบราณคดี สังคมวิทยา ความเชื่อ การปกครอง และ วิถีชีวิตของพุทธบริษัท

การเรียนอรรถกถาธรรมบทจึงเป็นทางก้าวไปศึกษาพระพุทธศาสนาได้ต่อไป

บรรณานุกรม

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **ธมฺมปทฎกถา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

สมิทธิพล เนตรนิมิตร. **รายงานการวิจัยเรื่อง บาลีศึกษาในอรรถกถาธรรมบท**. กรุงเทพฯ : บริษัท เอมีเอ็นเตอร์ไพรส์ จำกัด, ๒๕๕๖.

G.P. Malalasekera. **Pali Literature of Ceylon** 2nd. Delhi : G.S. Offset Printers, 2010.

Hazra, K.L. **Studies on Pali Commentaries** 2nd. New Delhi : D.K. Publishers Distributor, 1991.